

BLIJF IN LEVEN

BLIJF

IN

BERLIJN
1939-1945

LEVEN

IAN BURUMA

Vertaald door
Alexander van Kesteren

2026 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Herengracht 48, 1015 BN Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Oorspronkelijke titel *Stay Alive*

© 2026 Ian Buruma

© 2026 Nederlandse vertaling Uitgeverij Prometheus en Alexander van Kesteren

Omslagontwerp Jan van Zomeren

Omslagbeeld Vladimir Grebnev/The Museum of Fine Arts, Houston/Bridgeman Images

Lithografie afbeeldingen Pixel-it

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 6081 4

Voor mijn zussen, Ann en Hilary

INLEIDING

Het enige wat ik als kind wist van Berlijn was dat Hitler daar had geleefd. Hitler en mijn vader. Soms vroeg ik mijn vader, Leo heette hij, of hij Hitler ooit had gezien. Het was zo'n naïeve vraag die alleen een kind kan stellen. Mensen spraken over Hitler zoals mensen het in vroegere eeuwen over de duivel hadden. Dat maakte hem natuurlijk des te interessanter. Mijn vaders ietwat korzelige antwoord luidde steevast: nee, hij had Hitler niet gezien en had daaraan ook nooit enige behoefte gehad.

Mijn vaders verhalen waren lange tijd het enige wat ik over Berlijn wist. Van de lente van 1943 tot een paar dagen voor het einde van de oorlog in mei 1945 was hij gedwongen tewerkgesteld in een fabriek die remmen en machinegeweren maakte. Hij vertelde me over de smerige barakken die waren vergeven van de luizen en vlooiën waar hij en andere buitenlandse dwangarbeiders waren ondergebracht. Over de Oekraïense meisjes die hij had ontmoet – aan wie hij vele jaren later nog altijd met weemoed terugdacht – en die in een aangrenzend kamp in nog veel slechtere omstandigheden leefden. Over de verveling van de fabrieksarbeid. En over de angst en uitputting die werden veroorzaakt door de geallieerde luchtaanvallen die dag en nacht doorgingen – overdag door de B-17-bommenwerpers van de Amerikaanse Eighth Air Force, 's nachts door de Lancasters en Halifaxes van de Britse RAF. In die tijd gingen de inwoners van Berlijn niet meer uit elkaar met de groet *auf Wiedersehen* of *Heil Hitler*, maar zeiden ze *bleiben Sie übrig*, blijf in leven.

Ik heb nog altijd een album met kleine zwart-witfoto's die me als jongen fascineerden. Het bevat onder meer een foto van mijn destijds amper twintigjarige vader die is genomen bij aankomst in zijn eerste kamp. Dat was Rehbrücke, vlak bij Potsdam. Mijn vader trok op die foto een groteske grimas. Door dat kleine en volstrekt vergeefse gebaar van pro-

test tegen zijn onvrijwillige verblijf aldaar ziet hij er volstrekt debiel uit. Op andere foto's staan mijn vader en de Nederlandse medestudenten die zijn lot deelden tegen de achtergrond van de houten barakken van hun kamp in Lichtenberg, in Oost-Berlijn. De meesten dragen sjofele pakken en stropdassen, sommigen roken een pijp. Ook zijn er foto's van dezelfde studenten met een tinnen kom waarin ze hun dagrantsoen waterige groentesoep kregen. Er is een foto waarop vrienden worden begraven die pech hadden gehad tijdens een van de luchtaanvallen. Er zijn portretten van een aantal Oekraïense meisjes, Walja, Nadja en Anna. En ook van een officier van het Rode Leger, Valentin Sumkin. Die moet zijn genomen nadat mijn vader in mei 1945 was bevrijd door de Sovjettroepen van generaal Georgi Zjoekov.

Toen mijn vader uiteindelijk Berlijn verliet in een Britse legertruck die hem oppikte uit een kamp voor 'Displaced Persons' vlak bij Karlshorst, in het oosten van de stad, was Berlijn een zee van nasmeulend puin. De gebouwen die nog overeind stonden waren weinig meer dan uitgeholde façades. Van de protserige monumenten van Hitlers Derde Rijk, zijn kanselarij, het Gestapo-hoofdkwartier in de Prinz-Albrecht-Strasse en het Volksgerichtshof in de Bellevuestrasse, waar de nazi's hun showprocessen hielden, resteerden alleen nog maar kapotgebombardeerde skeletten waarvan de overgebleven muren gepokt waren door ingeslagen Russische artilleriegranaten. Van de metropool waar mijn vader in de lente van 1943 was aangekomen was bijna niets meer over.

*Nederlandse studenten
in een kamp voor
dwangarbeiders, Berlijn.
Leo is de vierde van
links.*

Mijn eerste bezoek aan Berlijn in 1972 was ook de eerste keer dat mijn vader terugkeerde naar de stad waarvan hij in 1945 de ruïnes in een Britse legertruck achter zich had gelaten. De Knorr-Bremse remmen- en wapenfabriek verrees met al zijn grimmige roodbakstenen pronkzucht uit de keizertijd nog altijd in de Neue Bahnhofstrasse, in de communistische helft van Berlijn. Op een sombere, koude decemberdag parkeerde mijn vader zichtbaar tevreden zijn tamelijk luxe Citroën bij het gebouw waar hij ooit gedwongen voor de Duitse oorlogsindustrie had moeten werken. In die periode verkeerde een groot deel van Oost-Berlijn nog altijd in halfgeruïneerde toestand en stonden de barakken waar mijn vader ooit was ondergebracht gewoon nog overeind. Tegenwoordig is er niets meer van over. Deze buurt is nog steeds relatief arm, in de groezelige straten liggen her en der kapotte bierflesjes. Maar het voormalige dwangarbeiderskamp ligt begraven onder typisch Oost-Berlijnse *Plattenbau*.

Mijn vader oftewel Leo, zoals ik hem in het vervolg zal noemen, had het geluk dat hij de periode van ruim twee jaar in Berlijn overleefde. In tegenstelling tot mijn moeder was hij niet Joods, wat hem een deportatie naar een veel ergere plek bespaarde. In 1941 studeerde hij rechten in Utrecht onder de Duitse bezetting. Twee jaar later, toen de meeste jonge Duitse mannen inmiddels waren opgeroepen om aan het front te vechten, kende Duitsland een nijpend arbeidstekort. Buitenlandse arbeiders moesten de Duitse industrie draaiende houden. Sommige mannen uit Frankrijk, België, Nederland en andere bezette landen hadden zich al vrijwillig gemeld. Maar de meesten moesten worden gedwongen. Studenten werden verplicht een loyaliteitsverklaring af te leggen en te beloven dat ze zich niet zouden inlaten met enige verzetsdaad tegen de bezettingsmacht. Wie deze verklaring ondertekende, kon de arbeidsinzet in Duitsland uitstellen tot na zijn afstuderen. Weigeraars werden echter meteen naar Duitsland gestuurd om te werken. 86 procent van de Nederlandse studenten, onder wie Leo, weigerde en dook onder. In Leo's geval ging het snel mis. Om redenen die hij nooit opgehelderd heeft gekregen werd hij door een lid van het studentenverzet teruggeroepen naar zijn geboortestad. Bij aankomst op het treinstation in Arnhem werden hij en zijn vader omringd door de Grüne Polizei. Via luidsprekers werd verkondigd dat mannen die weigerden zich te melden voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland niet alleen zwaar zouden worden gestraft, maar dat ook hun

ouders zouden worden opgepakt. Na lang beraad met zijn vader hakte Leo de knoop door. Hij meende dat hij het risico niet kon nemen, vooral ook omdat zijn vaders gezondheid te wensen overliet. En dus bevond hij zich in de zomer van 1943 in Berlijn als een van de meer dan vierhonderd-duizend buitenlandse arbeidskrachten die waren verspreid over meer dan duizend kampen.

Eerst kwam hij echter met andere studenten terecht in Kamp Erika, een concentratiekamp in Ommen. Erika was ooit een centrum geweest voor de spirituele volgelingen van de Indiase goeroe Krishnamurti. Tijdens de oorlog werd het kamp voornamelijk gebruikt om Nederlandse ss-bewakers te trainen, misdadige types die werden aangemoedigd om de gevangenen naar believen te kwellen. De meeste studenten die hadden geweigerd om de loyaliteitsverklaring te ondertekenen werden doorgestuurd via Kamp Erika. Leo was getuige van de nodige wreedheden, maar daar zei hij niets over in de eerste briefkaart naar zijn ouders. Hij wilde ze niet nodeloos verontrusten. Sowieso werd alle post gelezen door de nazi-censuur.

Deze briefkaart bewaarde hij samen met honderden andere brieven in een tinnen doosje, waar ik pas aandacht aan schonk nadat Leo in 2020 was overleden. Het waren de brieven die hij stuurde vanaf de dag van zijn aankomst in Berlijn tot aan de herfst van 1944, toen zijn woonplaats Nijmegen tijdens de Slag om Arnhem door Britse, Poolse, Amerikaanse en Canadese troepen werd bevrijd en de postdienst vanuit Berlijn werd onderbroken. Net als die eerste kaart uit Kamp Erika, waarin hij zwijgt over het barbaarse gedrag van de bewakers, moeten ook deze brieven omzichtig worden gelezen. Leo was zich steevast bewust van de censors en wilde voorkomen dat zijn ouders zich te veel zorgen gingen maken.

Zijn lot als dwangarbeider in Berlijn in oorlogstijd zou hem blijven achtervolgen. Had hij de juiste keuze gemaakt? Had hij op het station van Arnhem misschien toch moeten proberen te ontsnappen? Hij wist dat sommige leeftijdsgenoten die de oorlog als onderduiker hadden weten uit te zingen de jongens die wel waren gegaan met scheve ogen aankeken. Bovendien ondervond hij al gauw dat het leven onder een dictatuur en bezetting je voor allerlei morele dilemma's plaatst. Niet iedereen is een held en zelfs helden zijn niet altijd moreel zuiver. Compromissen hebben hun prijs en de ene keer is die acceptabeler dan de andere. Sommige man-

nen die zich vrijwillig hadden gemeld om in nazi-Duitsland te werken gingen bij het verzet. Sommige dwangarbeiders wisten te ontsnappen, waarna de achterblijvers harde represailles te verduren kregen.

De buitenlandse arbeiders in Berlijn werden niet geacht te 'verbroederen' met de Duitse bevolking – niet dat de meeste dwangarbeiders daarom stonden te springen. Daarnaast waren persoonlijke relaties met Russen, Polen, Oekraïners en andere leden van 'minderwaardige rassen' strikt verboden, reden waarom Leo's liaisons met de Oekraïense vrouwen risikant moeten zijn geweest. Toch kende hij een paar Duitsers. Iemand, ik weet niet wie, moet hem hebben voorgesteld aan de weduwe van een Duitse Jood. Helemaal aan het eind van de oorlog verbleef hij in haar huis en werd hij nog bijna gedood door Sovjetsoldaten.

Na de oorlog haatten veel mensen alle Duitsers, zeker in Nederland. Leo had een hartgrondige hekel aan de nazi's, maar hij heeft nooit alle Duitsers gehaat. Misschien klinkt het paradoxaal, maar volgens mij kwam dit deels doordat hij gedwongen was geweest om onder hen te leven. De enige Duitsers die de mensen in de bezette landen tegenkwamen waren nazifunctionarissen, soldaten, ss'ers en leden van de Gestapo. Voor de mensen die weigerden te collaboreren was elke Duitser een mof. Maar in Berlijn lag dit genuanceerd. Ook wie niet uit was op verbroedering zal Duitsers hebben ontmoet die geen nazi waren. Sommige Duitsers bleven fatsoenlijk in een tijd dat fatsoen uitermate gevaarlijk kon zijn.

De situatie van Duitse burgers was anders dan die van de buitenlanders die werden gedwongen in Berlijn te werken. Al waren veel buitenlandse arbeiders, in tegenstelling tot veel krijgsgevangenen en gevangenen in concentratiekampen, strikt genomen geen slaven. Ze kregen namelijk loon betaald – niet zoveel als Duitse arbeiders, maar wel iets. De situatie van de overgebleven Joden die ofwel in onderduik zaten ofwel door hun huwelijk met een niet-Jood(se) nog niet waren gedeporteerd, was van een geheel andere orde. Maar ook veel inwoners van de hoofdstad van het Derde Rijk werden geconfronteerd met morele dilemma's. Natuurlijk had je de fanatieke nazi's die heilig geloofden in hun Führer en het misdadige regime met hart en ziel ondersteunden. Ook had je de opportunisten die geen kans onbenut lieten om er ten koste van anderen zelf op vooruit te gaan, de benepen kantoorwerkers die in bruinhemd en

glimmende laarzen rondparadeerden, de hoogdravende naziprofessoren, de cynische advocaten en de middelmatige bullebakken die de vrije hand kregen om kwaad te doen. De meeste mensen waren echter geen cynici, bullebakken of ideologische fanaten. Zij schikten zich eenvoudigweg, deden wat er van hen werd gevraagd, keken weg als er iets onaangenaams gebeurde en veinsden niet te weten wat er gebeurde met de mensen die in de nacht verdwenen. Maar anderen, de mensen die fatsoenlijk wilden blijven, werden geconfronteerd met dilemma's van leven en dood: moesten ze de levens van hun familieleden op het spel zetten door Joden te helpen onderduiken? Moesten ze actief verzet bieden tegen het regime dat ze verfoeiden, een besluit dat vermoedelijk zou eindigen in marteling en dood? Sommige morele keuzes hadden misschien niet zulke dramatische gevolgen, maar waren niettemin lastig. Hoe kon een journalist, romancier, schrijver, acteur of filmmaker in zijn levensonderhoud voorzien zonder zijn integriteit te verliezen in een land waarin alle cultuur- en mediaorganisaties door de nazi's werden gecontroleerd? Uit dagboeken kunnen we opmaken dat Duitsers die de nazi's al net zo haatten als mensen die leefden onder de Duitse bezetting, werden geplaagd door allerlei tegenstrijdige emoties. Ze maakten zich zorgen dat een vader of broer zou sneuvelen in een oorlog die ze verafschuwden; ze werden bedreigd door bommen die werden afgeworpen door landen waarvan ze vurig hoopten dat ze de oorlog zouden winnen en ze leefden in constante angst voor hun eigen regime.

In zijn brieven naar huis rept mijn vader niet over dergelijke Duitse zielenroerselen. Daar was hij niet mee bezig. Zelf overleven was al moeilijk genoeg en door de aandacht te vestigen op de manieren waarop bepaalde Duitsers stonden tegenover het naziregime zou hij de vijandige censors over zich heen kunnen krijgen. Maar ook zonder dat hij in detail trad komt in Leo's brieven duidelijk naar voren dat sommige Duitsers wel degelijk fatsoenlijk bleven in een tijd dat vele anderen dat niet meer waren. Hij bekeek het Berlijn van de oorlogsjaren niet met sympathie, maar hij was wel een nieuwsgierige waarnemer. Het leven van een dwangarbeider was geen pretje, maar Leo was ook een provinciale Nederlandse student die voor het eerst in een wereldstad leefde. In zijn vrije tijd kon hij tot op zekere hoogte vrij rondlopen, en dat deed hij ook wanneer hij niet te uitgeput was door de slapeloze nachten in geïmproviseerde schuilkel-

ders. Hij kon met zijn eigen ogen zien hoe het was in concertzalen, bioscopen, cafés en koffiehuisen, voetbalstadions, treinstations en openbare parken. Veel ontging hem en veel kon hij niet opschrijven, maar ook zijn gedeeltelijke perspectief biedt al een uitzonderlijke blik op het leven in Hitlers hoofdstad in oorlogstijd.

De bundels brieven in het tinnen doosje brachten me op het idee een boek te schrijven over het leven in een wereldstad die ook bekendstond als een centrum van seksuele en artistieke vrijheid, intellectuele verfining en wetenschappelijke vooruitgang, een stad die ten slotte door een moorddadig regime werd meegesleurd naar de ondergang. Over weinig Europese hoofdsteden, uitgezonderd misschien Parijs en Rome, is meer geschreven dan over Berlijn. Neem al die talloze boeken, films, tv-series en musicals over het Berlijn van de jaren twintig, met zijn bordelen en cabarets, zijn gedurfd intellectuele tijdschriften en kranten, expressionistische kunst en films, zijn poëzie en rijke muzikale leven. Ook is er geen gebrek aan boeken over de onheilspellende jaren dertig, W.H. Audens 'tien minne, oneerlijke jaren', waarin Hitler de totale macht greep, de Duitsers werden verleid en geterroriseerd, en de Joden wreed werden vervolgd. Veel minder aandacht is uitgegaan naar de oorlogsjaren in Berlijn toen de catastrofe die de nazi's in gang hadden gezet haar climax bereikte. Misschien schrikken progressieve Duitse auteurs hiervoor terug omdat ze elke schijn van nationaal zelfbeklag willen vermijden. Maar ik wilde weten hoe het was in de stad die zo'n stempel had gedrukt op mijn vaders leven.

Ik schrijf dit terwijl er in Europa opnieuw een oorlog wordt uitgevochten. Sommige dingen die ik lees over Rusland vertonen een opmerkelijke gelijkenis met wat ik aantrof in de kranten en tijdschriften uit Berlijn in de oorlogstijd. Net als Joseph Goebbels tijdens de eerste oorlogsjaren doet Vladimir Poetin van alles om het leven in de grote steden van Rusland te laten doorgaan zoals altijd. Voor de burgers van Moskou moet alles zo normaal mogelijk lijken terwijl Russische troepen hun buurland in een bloederige chaos storten. Poetin moedigt de Russen aan om net te doen alsof ze niet weten wat er in hun naam gebeurt. Maar in een tijd waarin de democratie in veel landen in de verdrukking zit en de politiek zelfs in een aantal van de oudste liberale rechtsstaten niet meer terugdeinst voor geweld, zijn de gewone Russen niet de enigen die worden geconfronteerd met de morele dilemma's van autoritarisme. Als de

hieronder volgende hoofdstukken een waarschuwing bevatten, dan deze: mensen zijn in staat tot zowel gruwelijke wreedheid als grote moed – op zich geen nieuws – maar vooral ook om uit angst of eigenbelang weg te kijken.

DEEL EEN

1939

EEN

POLEN WEIGERT VREDE!

POLEN VALLEN HET RIJK AAN!!

RADIO GLEIWITZ BEZET!

Koppen in de *Berliner Lokal-Anzeiger*, een populaire
Berlijnse krant, van 1 september 1939

Het waren volslagen leugens. De Tweede Wereldoorlog begon met een dodelijk toneelstukje dat werd opgevoerd door de ss. Hitler wilde Polen binnenvallen en dus moest er een voorwendsel worden gecreëerd. Polen werd voorgesteld als de agressor. Op de avond van 31 augustus werd bij operatie Grossmutter Gestorben het radiostation Gleiwitz, aan de Duitse kant van de grens met Polen, ‘aangevallen’ door Duitse agenten die zich hadden vermomd in Poolse legeruniformen. In het Pools werd een beknopte anti-Duitse boodschap uitgezonden. Om deze denkbeeldige act van Poolse agressie wat geloofwaardiger te laten lijken werden ter plekke de lijken van een paar ‘Poolse’ aanvallers achtergelaten. In werkelijkheid waren dit vermoorde gevangenen uit een concentratiekamp die als Polen waren aangekleed.

Op andere plekken langs de Pools-Duitse grens, een gebied waar Pools- en Duitssprekende bevolkingsgroepen al eeuwenlang onder elkaar leefden, al was dat niet altijd even vriendschappelijk gegaan, werden dezelfde soort misleidende acties op touw gezet. Zo werd diezelfde nacht in het dorp Hochlinden, niet ver van Gleiwitz, een Duitse douanepost overvallen door een aantal mannen in Poolse uniformen (en met flinke baardgroei, om er ‘Poolser’ uit te zien – in Duitse ogen althans). De geënsceeneerde aanval werd afgeslagen door zogenaamde Duitse grenswachten. Er werd een hele show van gemaakt. Bijna alle acteurs waren nazicommando’s. Ook hier werd een handjevol ongelukkige concentratiekamp-

gevangenen ingezet om de rollen te vertolken van Poolse soldaten die tijdens de zogenaamde schermutselingen om het leven waren gekomen. Foto's van de vermoorde mannen werden naar Berlijn gestuurd als het bewijs van Poolse oorlogszucht.

Om tien uur de volgende avond gaf Hitler, gekleed in het grijsgroene uniform van de Wehrmacht, een toespraak voor de leden van de Reichstag. De leden van dit afhamerparlement waren in allerijl bijeen gekomen in de Kroll-opera in het Berlijnse stadsdeel Tiergarten. Sinds het gebouw van de Reichstag in 1933 zwaar beschadigd was geraakt door brandstichting, een aanslag die mogelijk door de nazi's zelf was georkestreerd teneinde een excuus te hebben om hard tegen politieke tegenstanders op te treden, moesten de parlamentsleden het doen met het operagebouw. Veel zetels bleven echter leeg, aangezien de betreffende parlementariërs elders in het leger dienden. Op dit podium had ooit de baanbrekende muziek van

Hitlers toespraak in de Kroll-opera